

Prolog (Del av)

När jag var ung på 1960-talet tillbringade jag många av mina somrar och vinterlov på ett fideikommiss i Östergötland. Herrgården låg på en liten höjd med vacker utsikt över fälten och skogarna som omgav dem. En del av tiden i det stora huset tillbringade jag ensam med den siste fideikommissarien som hette Sven Theorell. Sakta växte det fram en bra, och på ett sätt nära, relation mellan tonåringen och den då rullstolsbundne 50-årige godsägaren. Emellanåt hade vi lätt att tala med varandra, vilket underlättades av min nyfikenhet, framkallad av husets atmosfär av svunna tiders storhet. Porträtten i stora salongen ledde till frågor vars svar förde bakåt i tiden och till händelser för länge sedan.

Efter ett tag förstod jag att det kanske mest dramatiska när det gällde fideikommisset, hade ägt rum i början av 1930-talet då det stora godsets areal plötsligt blev reducerad till den betydligt mindre egendom som nu fanns kvar. Varför och hur det gick till var något jag aldrig kunde få ett riktigt svar på. Antydningar om varför och hur det hade varit på den stora tiden innan dessa händelser, var det närmaste jag kom. Några få gånger när vi var ensamma och det lämpade sig, så frågade jag. Lite mer fick jag veta men det mesta förblev höljt i dunkel.

Denna bok är ett försök att teckna det Burenskiöldska fideikommissets och dess fideikommissariers historia. Det är ett fideikommiss som inte längre finns. Det bildades av karolinen Jacob Burenskiöld 1726 och upphörde 1978, då den siste fideikommissarien, den som jag lärde känna och blev vän med, gick ur tiden. Då hade det gått 252 år. Det Burenskiöldska fideikommisset, som var ett av landets största fideikommiss, fanns med sin huvuddel i östra Östergötland. Innehavarna, som hade titeln fideikommissarie, hette fram till 1754 Burenskiöld. Då övergick fideikommisset till en syster som var gift von Schwerin. Fideikommissarierna skulle ha von

Schwerin som efternamn ända fram till 1878. Då övertogs fideikommisset ännu en gång av en syster, hon var gift Theorell och fideikommisset fortsatte sedan i den släkten fram till dess upplösning.

Min tid på Borkhult har gjort att jag känner mig mer hemma i Östergötland än i något annat landskap. Förälskelsen i det gjorde också att jag sökte till Kungl. Livgrenadjärregementet i Linköping när jag skulle göra värnplikten. I juni 1971 ryckte jag in som officersaspirant. Det blev på ett sätt en fortsättning, för i Ryttarsalen i officersmässen hängde ett porträtt av Jacob Burenskiöld, en kopia av det som fanns på Borkhult. Andra saker tog över i mitt liv och mina besök på herrgården blev mer sällsynta. Jag fortsatte i det militära och blev officer. När jag avslutade den aktiva tjänsten bestämde jag mig för att ta reda på vad som hade hänt de där åren i början av 1930-talet. Att beskriva det var bokens ursprungliga mål. Men det räckte inte. För att riktigt förstå sammanhangen fick jag söka mig bakåt i tiden, ända till den som var upphovet till fideikommisset, Jacob Burenskiöld, och den värld som han levde i. Det blev en mer omfattande resa och bok än vad jag hade tänkt. Allt som Burenskiöld gjorde och upplevde under den svenska stormaktstidens ödesår var av utrymmesskäl inte möjligt att ta med och förtjänar en egen bok.

På 1960-talet vistades jag under många av skolloven på Borkhult. Det berodde på att min morbror, som under det andra världskriget tjänstgjorde i flygvapnet på F11 i Nyköping och flög Caproni, hade å tjänstens vägnar anledning att besöka godsägare Sven Theorell på Borkhult som är beläget fyra mil rakt söder om Norrköping vid sjön Yxningens västra spets. Kanske var det 1942 eller 1943 som han anlände med bil till herrgården. Förmodligen tog det lång tid att avhandla angelägenheterna som föranledde besöket, vilket nog var anledningen till att han blev erbjuden att äta middag och stanna över natten. De fortsatte att ha kontakt. På 1950-talet deltog min morbror, som då var anställd på SAS, då och då i jakten på Borkhult. Vänskapen djupnade och under 1960-talet gästade Sven Theorell min moster och morbror i Stockholm och tvärtom. Det är genom detta umgänge som jag så många gånger kom att vistas på Borkhults herrgård som då var huvudgård för det som fanns kvar av det stora Burenskiöldska fideikommisset. Det var en helt annan värld som väckte andra sidor hos mig, vars existens jag inte varit riktigt medveten om.

Under åren har jag burit med mig minnet av det stora vita huset inbäddat i grönska och ljudet från vinden som susade genom grenarna på de uråldriga ekar, som växte i sluttningen ner mot den grusbelagda lands-

vägen och från de höga almarna som bildade den korta allén som ledde upp till huset. Där den slutade tog den stora grusade gårdsplanen vid, den som krattades varje fredag med en stor träkratta som man drog bakom sig i ett långt skaft. Ovanpå låg tyngder, så att dess pliggar trängde ner ordentligt i gruset och rörde om för att ogräset inte skulle växa. Ibland kom det besökande bilar som sakta rullade uppför allén och körde in på gårdsplanen, med ett svagt knastrande ljud från däcken när de pressades av bilens tyngd mot gruset. De höll nästan alltid till vänster och stannade och parkerade under den stora eken utanför köksavdelningen. Till vänster låg flygeln som var vit med ett svart plåttak. Mellan den och det som förmodligen en gång hade varit en pryddig park, låg en länga med vitmålade bodar i trä. Flygeln hade två lägenheter. I den som låg på markplanet bodde betjänten som tillika var chaufför, hans fru och deras två barn. Ovanför flygeln, lite längre uppför en svag sluttning, fanns den timrade stallgården, som var byggd i en öppen fyrkant och målad med Falu rödfärg. Stallet låg i mitten. Längorna ut från detta innehöll bland annat bostäder för kuskar och annan personal. Det var före bilarnas tid. Ännu bodde några kvar som hade varit en del av det gamla systemet, men huvuddelen av lägenheterna hade tagits över av sommargäster. Inte mycket var förändrat sedan hovmarskalken, greve Adolf Henning von Schwerins, tid. Det var han som under några år i slutet av 1830-talet lät bygga till herrgården i Borkhult, samt uppföra flygeln och stallgården som invigdes 1842.

Det stora vita huset var inte vackert men det hade sin egenart och en atmosfär av svunna lyckliga dagar, då seklet var ungt, då man åkte på visit i häst och vagn till granngodsen och drack punsch och rökte cigarr. Det var innan det första världskriget skulle förändra det samhälle som då fanns och som många år senare skulle komma att omtalas som *La Belle Epoque*. Senare skulle ett nytt krig föra med sig nya förändringar och slutgiltigt förpassa den tiden till historien.

Huset var avlångt och hade ett platt tak. Möjligen var det av kopparplåt, som blivit grön av ålder eller så var det av plåt som var målad med grön färg, för att den skulle se ut som koppar. En sorts fyrkantiga lådor hade placerats med någon meters mellanrum utmed kanterna på taket, vilket gav en sorts ståtlighet åt huset. Den äldsta delen var en fyrkantig byggnad i två plan med en lanternin högst upp på taket. På ömse sidor från denna hade Adolf Henning byggt till och förlängt huset med två avlånga enplansbyggnader. Den norra rymde kök, förråd och matsal. I den södra fanns två sällskapsrum som kallades för Blå respektive Gula salongen.

Inledningen till en svår tid

Onsdagen den 21 november 1928, utlovade *Dagens Nyheters* väderprognos upplarnande väder efter tidigare regn med några plusgrader på eftermiddagen.¹ På Standard Hotell i Norrköping hade fyra herrar stämt möte för att underteckna ett köpeavtal vars innehåll de sedan en tid varit överens om.² Arbetet hade påbörjats i augusti samma år då innehavare av det stora Burenskiöldska fideikommisset, Carl Theorell, hade beslutat sig för att acceptera aktiebolaget Svensk Jordförmedlings bud på delar av fideikommisset. Konkret handlade det om de gårdar och fastigheter som låg utanför den mer sammanhängande stora delen av egendomen i östra delen av Östergötland; söder, sydväst och sydöst om Söderköping. Det som skulle styckas av och säljas bestod av hela innehavet i Kalmar län samt ett antal spridda fastigheter i Östergötland.³ Den areal som skulle avyttras var taxerad till 836 400 kronor.

Burenskiöldska fideikommisset var 1928 ett av Sveriges största fideikommiss. Det utbreddes sig i flera av Östergötlands kyrksocknar: Björsäter, Drothem, Hammarkind, Mogata och Mörrum, Ringarum, Skällvik, Västra Husby och Yxnerum. En minde del fanns i Kalmar län, i Gårdserum och Hannäs socknar. I alla dessa socknar fanns 209 arrendatorer som alla hade arrendeavtal med fideikommisset.⁴

Burenskiöldska var sedan 1849 delat i två delar. Hela fideikommisset taxerades 1888 till 1 719 000 kronor (128 miljoner kronor).⁵ Den areal-

1 DN, 1928-11-21, vädernotis, s. 18

2 Molin, 1930, s. 9, 11

3 Ibid., s. 17

4 Söderbäck, 1994, s. 111

5 Edvinsson & Söderberg, 2011, s. 270–292. Omräkning sker i fortsättningen med konsumentprisindex. Se även www.historicalstatistics.org.

Bild 1. Fideikommissets utbredning 1928.

mässigt större delen innehades av Mathilda von Schwerin. Det var hennes bortgångne man som i sitt testamente hade avdelat halva egendomen till sin hustru som änkesäte. Det omfattade godsens Fyllingarum, Husby och Sverkersholm som var belägna i Ringarum, Västra Husby, Drothem, Mogata, Börrum, Skällvik, och Hammarkinds socknar.⁶ Änkesätet var taxerat till 968 900 kronor. Vid hennes död 1892, skulle det återgå till fideikommisset, vars innehavare då hette Johan Henrik Theorell. År 1888 innehade han den mindre delen, vilken var taxerad till 509 500 kronor och omfattade godsens Borkhult (huvudgård) med Gobo i Björsäter och Yxnerums kyrksocknar samt Hagggebo i Ringarum socken och landfastigheter (beteckning för fastigheter som i princip är större än en villatomt) i Bankekind och Hammarkinds socknar. Samtliga dessa egendomar var belägna i Östergötland. Till detta tillkom landfastigheter belägna i Kalmar län taxerade till 250 000 kronor. Det sammanlagda värdet för Johan Henriks del var 759 500 kronor.

6 NT, 1888-02-13, "Östergötlands fideikommiss"

15 år senare, 1903, taxerades det Burenskiöldska till 1 914 900 kronor. Som jämförelse var Baroniet Adelswärd utanför Åtvidaberg år 1912 taxerat till 2 482 000 kronor. Baroniet var då och är fortfarande en av landets största egendomar. Skillnaden mellan det Burenskiöldska och Baroniet var 567 100 kronor. Baroniets areal anges till 21 768 hektar.⁷ Då Baroniet till skillnad från Burenskiöldska kunde uppvisa framgångsrika investeringar i kraftproduktion jämte välskötta skogar påverkas genomsnittspriset per hektar positivt. Till detta ska läggas att Burenskiöldska taxeringsvärde är från 1903. Med detta i beaktande visar en beräkning av Burenskiöldska areal utifrån taxeringsvärdena att denna uppgick till cirka 16 000 hektar. Kanske något mer. Med dagens markvärde hade Burenskiöldska fideikommisset varit värt över en miljard kronor.⁸

Två av de närvarande i rummet på Standard Hotell, Carl Theorell, och den som biträdde honom i affären, häradshövdingen Theodor af Ekenstam, skulle inom två år vara avlidna och därmed inte få uppleva resultatet av försäljningen. Samtidigt slapp de se sönderfallet som skulle komma att inledas bara några år senare. Burenskiöldska fideikommisset upphörde 1978, då den siste fideikommissarien Sven Theorell gick ur tiden.

Fideikommiss, en form av stiftelse

Själva termen "fideikommiss" kommer från den romerska rätten. Termen "fidei commissum" avser den situation då egendom överlämnats till en individ, med förpliktelse att vidareföra objektet till nästkommande inom släkten. Egendomen är anförtrödd "förvaltaren". Principen om fideikommiss kom ursprungligen från Spanien via Tyskland till Sverige, där den mer allmänt började tillämpas under stormaktstiden på 1600-talet. Den innebar i korthet att en person i en särskild fideikommissurkund, ofta i ett testamente, kunde föranstalta om fideikommiss för sin egendom. Föreskrifterna i testamentet kunde variera men huvudprincipen var att egendomen inte fick avyttras utan skulle förvaltas och hållas samman under en förvaltare: fideikommissarien. Denne skulle överlämna egendomen till nästkommande släktled, vanligen till den äldste sonen. Fideikommiss-

7 Malmberg, *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början*, 1913, s. 137 (övriga noter till Malmberg avser *Svenska slott och herresäten*, 1932)

8 Värdering lämnad av Jan Hermansson, Skänninge. Nutida tumregel för värdet på hektar i de trakter där fideikommisset låg är cirka 100 000 kr/hektar.